

УДК 330.3:338.43.02

JEL Classification: Q1; Q12

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202103097>

*О. Г. ШПИКУЛЯК, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН
М. М. ІГНАТЕНКО, доктор економічних наук, професор
А. А. ШВЕЦЬ, аспірант**

Концептуальні оцінки реалізації засад інклюзивного розвитку сільських територій за участі агрохолдингових інтегрованих формувань

Мета статті – здійснити концептуальні оцінки реалізації засад інклюзивного розвитку сільських територій за участі агрохолдингових інтегрованих формувань.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано низку загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема: системно-структурний аналіз і синтез як основний методологічний інструмент (при аналізі напрямів соціальної відповідальності й інклюзивного розвитку агрохолдингових інтегрованих формувань); монографічний (при визначенні сутності та здійсненні методичної оцінки ролі агрохолдингових формувань як інтегрованих структур в інклюзивному розвитку економіки України); екстраполяції (при обґрунтуванні потенціалу й можливостей посилення інклюзивної направленості в розвитку агрохолдингових інтегрованих формувань на перспективу).

Результати дослідження. Окреслено методологічний контекст інклюзивності в ефектах господарювання в аграрному секторі економіки у формації концепту сталості. Розкрито інституційні та організаційно-економічні характеристики, ідентифіковано пріоритетну роль агрохолдингових інтегрованих формувань у реалізації засад інклюзивного розвитку сільських територій. Результативним і методично доцільним визначено акцент на спрямування розвитку агрохолдингових інтегрованих формувань на реалізацію проєктів соціально відповідального господарювання, яке враховуватиме особливості розвитку сільських територій.

Елементи наукової новизни. Визначено, що агрохолдингові інтегровані формування, з огляду на масштаби їх діяльності та наявний виробничо-ресурсний і фінансово-економічний потенціал, мають відігравати провідну роль в інклюзивному розвитку економіки України, особливо сільських територій. Доведено, що з цією метою варто диференціювати соціальну, отже, й інклюзивну діяльність на тактичні та стратегічні напрями. Концептуалізовано припущення стосовно того, що: останні спрямовані на забезпечення не тільки одночасної віддачі, а й отримання ефектів у майбутньому; забезпечуючий чинник – фінансування розвитку сільських територій; підтримка місцевих громад; слід виокремити інклюзивне сприяння розвитку кооперативів, альтернативних видів зайнятості; розбудова інфраструктури; енерго- і ресурсозбереження, формування сприятливої екологічної ситуації; утвердження гендерної рівності й соціальної справедливості в суспільстві; стимулювання впровадження інновацій.

Практична значущість. Методично обґрунтовано організаційно-економічні характеристики і концептуалізовано визначення ролі агрохолдингових інтегрованих формувань у реалізації засад інклюзивного розвитку сільських територій з доведенням необхідності стимулятивного залучення такого типу структур до здійснення соціально відповідального господарювання з проєкцією на досягнення критеріїв сталості через інклюзивність. Табл.: 2. Бібліогр.: 50.

Ключові слова: інклюзивність; інклюзивний розвиток; сільські території; інклюзивна економіка; агрохолдингові інтегровані формування; соціальна відповідальність; соціальні проєкти; стратегічна роль; інституції.

Шпикуляк Олександр Григорович – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН, учений секретар, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: shpykuliak@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5257-5517>

© О. Г. Шпикуляк, М. М. Ігнатенко, А. А. Швець, 2021

* Науковий керівник – О. Г. Шпикуляк, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН.

Ігнатенко Микола Миколайович – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки, Університет Григорія Сковороди в Переяславі (08401, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30)

E-mail: professorignatenko@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5713-7951>

Швець Андрій Андрійович – аспірант відділу підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: malik_coop@iae.org.ua

Постановка проблеми. Трансформації в аграрному секторі економіки України та розвитку сільських територій набули ефекту диверсифікованої за різновидами підприємств структури господарювання. Видозміна, реструктуризація господарського порядку означили появу і на сьогодні значне устаткування розвитку підприємств, що мають певне монопольне становище на ринку та стосовно ролі в соціально-економічному розвитку сільських територій. Такому статусу значною мірою інституційно відповідають агрохолдингові інтегровані формування.

Об'єктивна доцільність посилення ролі та забезпечення системної залученості агрохолдингових інтегрованих формувань у процеси інституціоналізації інклюзивності пов'язана з тим, що: дані структури сконсолідували значні капітали й земельні банки, фінансово стійкі, мають великі можливості для підтримки розвитку сільських територій та села. Проблемою тут постає поки що не масове поширення соціально відповідального господарювання агрохолдингов на відміну від традиції всезагальної капіталізації бізнесу.

Загальносуспільний, макроекономічний контекст піднятої проблеми спроектовано безпосередньо за наслідком інституціоналізації трансформацій в аграрному секторі економіки України. Практика забезпечення соціальних, економічних, екологічних результатів господарювання та розвитку сільських територій пов'язана з: чинником трансформації господарського порядку (перехід від командно-адміністративної до ринкової підприємницької моделі організації господарювання); кардинальними інституційними змінами організаційної структури підприємств; транзитом ринкових інститутів; видозміною критеріїв ефективності в напрямі їх соціалізації; активною реалізацією глобального порядку денного з реалізації Цілей сталого розвитку ООН на період до 2030 року, в тому числі шляхом формування інклюзивної економіки.

Відзначимо, що загальна постановка вирішуваної проблеми авторської статті з

позиціонуванням на дослідницьку перспективу передбачає теоретико-методологічне окреслення й концептуальне означення ролі агрохолдингових інтегрованих формувань у реалізації засад інклюзивного розвитку сільських територій та побудові інклюзивної економіки на селі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема інклюзивного розвитку актуалізована в дослідженнях і публікаціях досить широко, зокрема у загальнотеоретичному контексті, в контурах економічної дифузії знань, а також у прикладному вимірі пізнання царини підприємницького господарювання. Фундаментальні напрацювання із досліджуваної проблематики ґрунтовно висвітлені в публікаціях багатьох вітчизняних та іноземних авторів, зокрема, щодо: *теорії та практики інклюзивного розвитку економіки, його ролі у реалізації принципів сталості, а також засад інтеграції*: І. Бобух, С. Щегель [1]; О. Бородіна, І. Прокопа [2]; Л. Ємельяненко, В. Петюх, К. Дзензелюк [6]; Т. Зінчук [7, 9]; А. Кожина [10]; А. Гуртов [3-5, 44] і Ю. Лупенко [44]; І. Манцуров [14]; С. Beatty, R. Crisp, T. Gore [37]; С. Benner, M. Pastor [38]; Sh. Shahriar, Ch. Siwar [49]; G. Rauniyar, R. Kanbur [48]; E. Ianchovichina, S. Gable [45]; О. Прогнімак [28], Г. Форд [34] та ін.; *економічної оцінки ролі агрохолдингових інтегрованих формувань та інших господарюючих суб'єктів у розвитку сільських територій та аграрного сектору*: F. Chaddad [39], V. Valentinov [39, 42, 43]; Т. Gagalyuk [42, 43]; F. Schaft [43]; М. Кропивко [11]; Ю. Лупенко [12, 13, 31]; М. Малік [31, 32, 36]; М. Кропивко [12, 30]; О. Ходаківська [13, 23]; О. Могильний [23]; О. Павлов, С. Дідух [25]; Т. Мірзоева [22] та ін.

Варто також виділити науково-практичні видання нормативного та рекомендаційного, а також інформаційно-аналітичного характеру [15-21, 24, 26, 27, 29, 33, 35, 40, 41, 46, 47], у яких наведено оцінки тенденцій впровадження у практику заходів щодо забезпечення інклюзивного розвитку соціально-економічних систем, включаючи сільські території. Долучилися до заявленої пробле-

матики також автори представленої статті [8, 36, 50].

Зазначені сентенції стосуються чинників і складників інклюзивного розвитку, місії та мети інклюзивної економіки, її інститутів, механізмів та інструментів здійснення регуляторної політики, проте таких, які б висвітлювали особливості суб'єктів і практичних напрямів інклюзивного розвитку сільських територій, активізації участі в цьому процесі агрохолдингових інтегрованих формувань.

Мета статті - здійснити концептуальні оцінки реалізації засад інклюзивного розвитку сільських територій за участі агрохолдингових інтегрованих формувань.

Методологія дослідження. У процесі дослідження використано загальнонаукові і спеціальні методи, зокрема: системно-структурний аналіз і синтез як основний методологічний інструмент (при аналізі напрямів соціальної відповідальності й інклюзивного розвитку агрохолдингових інтегрованих формувань); монографічний (при визначенні сутності та здійсненні методичної оцінки ролі агрохолдингів як інтегрованих структур в інклюзивному розвитку економіки України); статистичний, порівняння, ранжування при визначенні їх місця в інклюзивному розвитку економіки країни; екстраполяції (при обґрунтуванні потенціалу й можливостей посилення інклюзивної направленості в розвитку агрохолдингових інтегрованих формувань на перспективу).

Виклад основних результатів дослідження. Сучасні тенденції формування ефективності господарських систем і траєкторії розвитку територій, включаючи сільські, відповідають новітнім викликам. Науково-технічний прогрес, зміна чинників впливу на розбудову світогосподарського укладу, одночасно з досягненнями, виявили проблеми, пов'язані, зокрема, з актуалізацією доступу суспільства, громад та окремих осіб до створюваних в економіці благ. Практика господарювання і взаємодії підприємницьких утворень із соціумом, громадами, у тому числі на сільських територіях в Україні, довела, що: актуальні завдання в межах традиційних економічних моделей якісно вже не вирішуються; потрібно розширювати доступ соціуму до результатів підприємницького господарювання; фактор інклюзії має стати домінуючим у досягненні

критеріїв побудови соціально відповідального бізнесу на селі для сприяння досягненню Цілей сталого розвитку ООН на період до 2030 року.

В Україні у розвитку села та сільських територій агрохолдингові інтегровані формування набули поширення, проте процес їх утворення масово розпочався ще 2005 року [30, с. 4]. Значною мірою, зокрема інституційно, цей факт підтверджується відкритими інформаційними матеріалами [15, 16, 17, 18, 19, 21]. Структури такого типу реалізують засади сталого господарювання, проте серед пріоритетів наукової розвідки виділимо необхідність окреслення дифузії інклюзивності. Для методологічного усвідомлення заявленої сентенції зауважимо з довідкової літератури, що: «Інклюзивний (з фр. *inclusive* - який включає в себе) - той, що розповсюджується на широке коло предметів [24, с. 263]. Достовірність зазначеного методологічного дороговказу виділяється нами в контексті необхідності оцінки перспектив агрохолдингів з огляду на кваліфікування пріоритетних засад розвитку сільських територій.

Упровадження ж ідеології інклюзивного розвитку, її практична імплементація у діяльність агрохолдингових інтегрованих формувань відповідає заходам реалізації глобального плану дій - Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року [26, 27, 35]. Цільовий дороговказ реалізації засад інклюзивного розвитку сільських територій за участі агрохолдингових формувань - це: створення умов для вільного доступу населення до засобів особистісного зростання, соціальних і духовних благ; утвердження моделі господарювання агрохолдингів, яка побудована на засадах соціальної відповідальності; імплементація інституцій формування соціального капіталу для сприяння коаліційному характеру вирішення соціально-економічних проблем села.

Вважаємо, що інклюзивне економічне зростання ґрунтується на принципах соціальної справедливості та соціальної відповідальності господарювання. Зазначене має також певну історію, адже елементи інклюзії в організації господарювання використовувалися фундаторами великого бізнесу, зокрема Г. Фордом [34]. Доцільність зосередження уваги на цьому прикладі очевидна, адже ми розглядаємо методичні перспективи інклюзивного розвитку сільських те-

риторій за можливої безпосередньої участі агрохолдингових інтегрованих структур – представників великого аграрного бізнесу. В руслі позиції оцінок еволюції аспектів інклюзивності відзначаємо, що Г. Форд у публікації про своє життя і роботу [34] опосередковано по змісту відзначив практику застосування підходів до ведення соціально відповідального бізнесу з використанням акцій залученості працівників до нарощення інтелектуального капіталу компанії, організовуючи для них навчання професії на робочому місці.

Повертаючись до теорії і методології інклюзивного розвитку, підтримуємо переконання вітчизняних дослідників під проводом Т. Зінчук [9] про те, що доцільно виділити словосполучення «інклюзивна економіка», яка «відкриває численні можливості для розвитку ринку праці, оскільки її принципами передбачено можливості отримувати нові професії та розвивати нестандартні види діяльності для досягнення повної зайнятості і за умов сприятливого інституційного середовища» [9, с. 6]. Відповідно інклюзивний розвиток, як процес всепроникного забезпечення участі стейкхолдерів у соціально-господарських відносинах, інституційно вибудовує модель господарського порядку за статусом інклюзивної економіки. Це організаційно структурована система відносин, яка включає в себе класичні сегменти ринку, проте з дещо видозміненими функціональними характеристиками. Аспекти інклюзивної економіки проявляються у пріоритетизації механізму розподілу ресурсів і результатів через створення умов для вільного доступу до них. Знову наголошуємо, що організація інклюзивної економіки – це відповідна інституційна модель, зреалізована в результаті впровадження інклюзивного розвитку.

Розглядаючи термін «інклюзивне зростання», окремі автори, зокрема Л. Ємельяненко, В. Петюх, К. Дзендзелюк, позиціонують його як: «багатофакторний і багатогранний процес, оскільки його основою є економіка максимальної зайнятості і взаємодії усіх суб'єктів» [6, с. 6]; «передумову гуманного розвитку суспільства» [6, с. 6]; «процес, що принципово відрізняється від стандартного економічного зростання, акцентований на розвиток людини і зростання її добробуту; спрямований на підвищення залученості та активної участі в економіці»

[6, с. 6]; «економічне зростання зі спрямуванням на скорочення бідності і нерівності в суспільстві, а також забезпечення рівних можливостей населення для реалізації свого людського потенціалу» [6, с. 6]. Тим самим, по суті, методологічно заявлено про соціальний вектор інклюзивного розвитку за всеохопного впровадження ефектів соціальної відповідальності, що інституціоналізовані в систему суспільно-господарського обміну.

До проблематики інклюзивності долучаються також дослідники вузькоспеціалізованих напрямів розвитку економіки. Наприклад, Т. Мірзоева, розглядаючи питання розвитку лікарського рослинництва, об'єктивно наповнює соціальний аспект функціонування галузі [22, с. 140], який актуалізується в практиці інклюзивного зростання, що на нашу думку доцільно пов'язувати із сільськими територіями. На переконання цієї авторки [22, с. 140-141], ситуація в Україні така, що «вітчизняні сільські території потерпають від демографічної кризи, монополізації аграрної сфери крупними агрохолдингами, переорієнтації агровиробників на тотальне зерновиробництво та загальну деградацію» [22, с. 141]. Тим самим у розвиток викладеної думки відзначимо про необхідність пошуку актуальних механізмів реалізації засад інклюзивного розвитку сільських територій. З-поміж іншого конструктивом буде долучення до системної побудови на селі інклюзивної економіки агрохолдингових інтегрованих структур. До того ж із відкритих інформаційних джерел [15, 16, 17, 18, 19, 21] відомо, що акція інклюзивності відповідає інтересам цих структур у секторі реалізації заходів соціальної відповідальності, які відбуваються через механізми підтримки розвитку сільських територій.

Розширюючи теоретико-методологічні оцінки інституційного статусу й ролі агрохолдингових інтеграційних формувань власне у реалізації засад інклюзивного розвитку сільських територій, наголошуємо на пріоритетному їх позиціонуванні в контексті принципів сталості. Креативною і системно представленою щодо розкриття змісту, еволюції парадигми інклюзивного розвитку економіки є дослідницька позиція А. Гурова, який виокремив даний напрям формування моделі економічного зростання як такої, що ідентифікується: згідно з найвищими критеріями соціальної спрямованості;

відповідно до засад забезпечення найвищих темпів економічного зростання та досягнення Цілей сталого розвитку [3, с. 48–49]. Погоджуємося з висновком цього ж автора [3] щодо перспективи розвитку економіки України й переносимо концептуально цей аспект і на предметну область нашого дослідження. Зокрема прийнятною для дотримання вважаємо позицію, стосовно якої «...дальший розвиток економіки України має неодмінно базуватися на принципах інклюзивності, однак для цього потрібно здійснити відповідний цивілізаційний вибір, трансформувати інститути, переорієнтувати національне господарство з експортно-сировинної моделі на неоіндустріальну економіку знань, де центральними елементами будуть творча людина, громадянське правосвідоме суспільство, природа та інформація» [3, с. 51]. Аналогічної концепції пізнання дослідник даної проблеми логічно дотримується також в інших своїх розробках та наукових працях [4]. Вважаємо дану позицію всеохопною і такою, що окреслює концептуальну сутність розробки модельної стратегії інклюзивного розвитку економіки з урахуванням, зокрема, сегменту сільських територій та функціоналу агрохолдингових інтегрованих формувань.

Апелюючи до глобального контексту реалізації методології інклюзивного розвитку, зауважимо про вбудовування її у загальну, визначену програмними документами концепцію досягнення сталості в усіх сферах життя і господарювання. Дотично до сільських територій зазначене виявляється через включення екологічних та соціальних цілей до програмних документів і рекомендацій ООН як ключової міжнародних організацій: Цілі розвитку тисячоліття (2000 р.) та Принципи відповідального інвестування (2005). Останні дозволили впровадити ідеї сталого розвитку в бізнес-практику через включення екологічних та соціальних аспектів у політику та практику провідних інвестиційних інституцій [20].

Нашим проміжним підсумком аналізу теоретико-методологічних уявлень про досліджувану проблему буде такий, що пріоритет інклюзивності виник не спонтанно. Вважається, що світова економічна криза 2008–2009 рр. змусила розглядати питання забезпечення рівномірного розподілу доходів не тільки в суто соціальному аспекті, але і як важливого фактора економічного зростання.

Так, у звіті Комісії зі зростання та розвитку під егідою Світового банку (2008 р.) [40] визначено, що інклюзивність як концепція, що включає справедливість, рівні можливості та захист при перетвореннях на ринках ресурсів та праці, є важливим компонентом будь-якої успішної стратегії зростання [40, с. 3–5]. У роботі, підготовка якої ініційована Азійським банком розвитку [48], зазначається: «Інклюзивним є зростання, що має наступні ознаки: всі члени суспільства рівною мірою, незалежно від своїх індивідуальних обставин, приймають участь та роблять свій внесок в процес зростання; зростання спрямоване на максимально повний доступ всіх верств, особливо бідних, до економічних можливостей, що створюються таким зростанням» [48, с. 3]. У статті авторів видання Міжнародного валютного фонду «Що таке інклюзивне зростання?» (2012 р.) наведено визначення цього терміна як «підвищення темпів зростання та збільшення розмірів економіки через забезпечення рівних умов для інвестування та розширення можливостей продуктивної зайнятості» [45, с. 158]. У знаковій роботі «Інклюзивне зростання: вимірювання та визначальні чинники» [46] вказується, що «зосередження суто на ліквідації нерівності, коли доходи бідних верств будуть зростати швидшими темпами ніж решти населення, може продукувати неоптимальні результати для усіх» [46, с. 3]. Відповідно до цього автори об'єднують в один показник доходи на одну особу та рівність їх розподілу (індекс рівності доходів). За їхнім твердженням, «інклюзивне зростання може бути забезпечене: зростанням середнього доходу; збільшенням індексу рівності або зростанням обох показників» [46, с. 7]. При цьому ключовими чинниками інклюзивного зростання є макроекономічна стабільність, людський капітал та структурні зміни [46, с. 16]. Зазначена концепція є актуальною, зокрема в дослідженнях під егідою МВФ [47, с. 4].

Концепція інклюзивності виникла як теоретичний базис економічного зростання для країн, що розвиваються. Проте загострення глобальної кризи дозволило використати її здобутки у стратегічних документах провідних наднаціональних інституцій. Вже в 2010 р. інклюзивний розвиток як такий, що базується на економіці з високим рівнем зайнятості для забезпечення соціальної та територіальної згуртованості, був визнаний

одним із трьох пріоритетів стратегічного документа Європейської Комісії «Європейська стратегія для розумного, сталого та інклюзивного зростання (Європа 2020)» [41]. Положення стратегії та пропозиції щодо імплементації європейського досвіду містяться в роботах провідних вітчизняних вчених О. Прогнімака [28, с. 189], Ю. Лупенка [44] та А. Гуторова [3, с. 50; 44]. Проте ексклюзивну значимість для просування ідей інклюзивного розвитку мала прийнята 25 вересня 2015 р. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», що декларує мету створити умови для сталого, всеохопного (інклюзивного) і безперервного економічного зрос-

тання, процвітання всього людства і гідної праці для всіх з урахуванням різних рівнів розвитку і спроможності країн [26]. Для цього були затверджені Цілі сталого розвитку до 2030 р., які імplementовані Україною на найвищому державному рівні як Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року [27]. Зазначимо, якщо цілі були впроваджені у вітчизняне законодавче поле інкорпоровано (дослівно), то завдання, спрямовані на їх досягнення, трансформовані для адаптації з урахуванням специфіки розвитку України. Враховуючи це, нами проведено порівняння глобального та національного змісту орієнтованих на забезпечення інклюзивності завдань Цілей сталого розвитку (табл. 1).

1. Порівняння глобального та національного змісту завдань Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, орієнтованих на забезпечення інклюзивності

Глобальне визначення завдання	Національне визначення завдання	Відповідає (+), не відповідає (-), не повністю відповідає (+/-)
Ціль 1. Подолання бідності в усіх її формах та усюди		
1.4. До 2030 року забезпечити, щоб усі чоловіки і жінки, особливо незаможні та вразливі, мали рівні права на економічні ресурси, доступ до базових послуг, володіння і розпорядження землею та іншими формами власності, успадкованого майна, природних ресурсів, відповідних нових технологій і фінансових послуг, включаючи мікрофінансування	-	-
Ціль 2. Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння		
2.3. До 2030 року подвоїти продуктивність сільського господарства і доходи дрібних виробників продовольства, зокрема жінок, представників корінних народів, фермерських сімейних господарств, скотарів і рибалок, у т. ч. шляхом забезпечення гарантованого та рівного доступу до землі, інших виробничих ресурсів і факторів сільськогосподарського виробництва, знань, фінансових послуг, ринків, можливостей для збільшення доданої вартості та зайнятості в несільськогосподарських секторах	2.2. Підвищити вдвічі продуктивність сільського господарства, в першу чергу за рахунок використання інноваційних технологій	-
Ціль 3. Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці		
3.8. Забезпечити загальне охоплення послугами охорони здоров'я, у т. ч. захист від фінансових ризиків, доступ до якісних основних медикосанітарних послуг і до безпечних, ефективних, якісних і недорогих основних лікарських засобів і вакцин для всіх	3.7. Забезпечити загальну якісну імунізацію населення з використанням інноваційних препаратів	+/-

Ціль 4. Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх		
4.5. До 2030 року ліквідувати гендерну нерівність у сфері освіти і забезпечити рівний доступ до освіти та професійно-технічної підготовки всіх рівнів для уразливих груп населення, у т. ч. інвалідів, представників корінних народів і дітей, які перебувають в уразливому становищі	4.6. Ліквідувати гендерну нерівність серед шкільних учителів	-
4.a. Створювати й удосконалювати навчальні заклади, що враховують інтереси дітей, особливі потреби інвалідів і гендерні аспекти, забезпечити безпечне, вільне від насильства і соціальних бар'єрів та ефективно середовище навчання для всіх	4.7. Створити у школах сучасні умови навчання, включаючи інклюзивне, на основі інноваційних підходів	-
Ціль 8. Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх		
8.1. Підтримувати економічне зростання на одну особу населення відповідно до національних умов і, зокрема, зростання валового внутрішнього продукту на рівні не менше 7 відсотків на рік у найменш розвинених країнах	-	-
8.3. Просувати проведення орієнтованої на розвиток політики, яка сприяє продуктивній діяльності, створенню гідних робочих місць, підприємництву, творчості й інноваційній діяльності, та заохочувати офіційне визнання і розвиток мікро-, малих і середніх підприємств, у т. ч. шляхом надання їм доступу до фінансових послуг	8.6. Створити інституційні та фінансові можливості для самореалізації потенціалу економічно активної частини населення та розвитку креативної економіки	+/-
8.10. Зміцнювати спроможність національних фінансових установ заохочувати і розширювати доступ до банківських, страхових і фінансових послуг для всіх		-
8.5. До 2030 року забезпечити повну і продуктивну зайнятість та гідну працю для всіх жінок і чоловіків, у т. ч. молодих людей та інвалідів, і рівну оплату за працю рівної цінності	8.3. Підвищити рівень зайнятості населення	-
8.9. До 2030 року забезпечити розробку і здійснення стратегій заохочення сталого туризму, який сприяє створенню робочих місць, розвитку місцевої культури і виробництву місцевої продукції	-	-
Ціль 9. Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям		
9.1. Розвивати якісну, надійну, стійку та сталу інфраструктуру, включаючи регіональну та транскордонну інфраструктуру, з метою підтримки економічного розвитку та добробуту людей, приділяючи особливу увагу забезпеченню недорогого і рівноправного доступу для всіх	9.1. Розвивати якісну, надійну, сталу та доступну інфраструктуру, яка базується на використанні інноваційних технологій, у т. ч. екологічно чистих видів транспорту	+
9.3. Розширити доступ дрібних промислових та інших підприємств, особливо в країнах, що розвиваються, до фінансових послуг, у т. ч. до недорогих кредитів, і посилити їх інтеграцію до виробничо-збутових ланцюжків та ринків	-	-
9.c. Істотно розширити доступ до інформаційно-комунікаційних технологій, прагнути до забезпечення загального і недорогого доступу до Інтернету в найменш розвинених країнах до 2020 року	9.6. Забезпечити доступність Інтернету, особливо у сільській місцевості	+
Ціль 10. Скорочення нерівності всередині країн і між ними		
10.1. До 2030 року поступово досягти й підтримувати зростання доходів найменш забезпечених 40 відсотків населення на рівні, що перевищує середній по країні	10.1. Забезпечити прискорене зростання доходів найменш забезпечених 40 % населення	+/-

10.2. До 2030 року підтримати законодавчим шляхом та заохочувати активну участь усіх людей у соціальному, економічному і політичному житті незалежно від їхнього віку, статі, інвалідності, раси, етнічної належності, походження, релігії та економічного чи іншого статусу	-	-
10.3. Забезпечити рівність можливостей і зменшити нерівність результатів, у т. ч. шляхом скасування дискримінаційних законів, політики і практики та сприяння прийняттю відповідного законодавства, політики та заходів у цьому напрямі	10.2. Запобігати проявам дискримінації в суспільстві	+
10.4. Прийняти відповідну політику, особливо бюджетно-податкову політику, політику у сфері заробітної плати та соціального захисту, і поступово домагатися забезпечення більшої рівності	10.4. Проводити політику оплати праці на засадах рівності та справедливості	+

Джерело: Складено на основі: [26, 35].

Звертаючись до змісту табл. 1 зазначимо, що при адаптації завдань ЦСР було втрачено змістовне їх навантаження щодо забезпечення інклюзивності розвитку країни. Зокрема це стосується рівних можливостей, доступу до ресурсів і послуг у сферах освіти та охорони здоров'я. При цьому, як зазначалося вище, інклюзивність є не стільки соціальною вимогою, як важливим фактором, що має забезпечити економічний розвиток. Тому постає нагальна необхідність доопрацювання змісту завдань Цілей сталого розвитку України на законодавчому рівні та їх впровадження в стратегічну і практичну діяльність вітчизняних інституцій державного та приватного секторів.

Зокрема сучасна коронакриза зі спадом ВВП на 4 % не стала для вітчизняної економіки настільки руйнівною, як попередні кризи 2009-го (зменшення ВВП на 15,1 %) та 2014-2015 рр. (6,8 і 9,9% відповідно) [29]. Проте загальносвітові обмеження, пов'язані з пандемією, негативно позначилися на зовнішніх фінансових надходженнях, що є важливим джерелом коштів для забезпечення розвитку галузі сільського господарства. У 2020 р., вперше за останні п'ять років, припинилося зростання експорту агропродовольчої продукції (0,3% при середньому темпі за 2016-2019 рр. 11,2%) та відтік з галузі прямих іноземних інвестицій (за 2020 р. – 4,3 млн дол. США, у т. ч. інвестицій до акціонерного капіталу – 12,1 млн дол. США) [33]. Тому в сучасних умовах для вітчизняного сільського господарства вкрай важливим є пошук нових драйверів зростання для підтримки ефектів соціально-економічного розвитку сільських територій зокрема.

Презентуючи предметну область даної статті в царині оцінки ролі агрохолдингів, вважаємо, що ці структури відіграють значну роль у функціонуванні та розвитку не тільки аграрної сфери економіки, а й госпо-

дарського комплексу України. Вони впливають на розвиток сільських територій, екологічну ситуацію в регіонах, зайнятість і доходи населення; визначають впровадження новітніх технологій у традиційне сільськогосподарське виробництво; формують експортний потенціал і визначають місце країни у світовому поділі праці; забезпечують валютні надходження.

Тенденції їх розвитку характеризуються прагненням до збільшення і нарощуванням земельних банків; зростанням капіталізації; злиттями і поглинаннями; експансією на аграрних ринках; підвищенням прибутковості. Так, за різними оцінками, розміри земельних банків 50 найбільших агропродовольчих холдингів країни варіюють у межах 20-600 тис. га. Наявність значних власних капіталів дозволяє їм застосовувати новітні технології для збільшення обсягів виробництва, проте, незважаючи на потужний економічний потенціал, лише окремі з них здійснюють соціально відповідальну діяльність, спрямовану на інклюзивний розвиток сільських територій. Науковцями ННЦ «Інститут аграрної економіки» відзначається, що «егоїстична поведінка агрохолдингів значно загостила всі соціально-економічні, демографічні й екологічні процеси в сільській місцевості» [23, с. 35].

Однак можна навести окремі приклади, що свідчать про розуміння власників підприємств перспективності інклюзивного спрямування їх розвитку (табл. 2).

Зауважимо, що аналіз практики реалізації заходів соціальної відповідальності та побудови інклюзивних організаційно-економічних відносин переконує про важливе значення участі агропродовольчих холдингів у розвитку кооперативного руху на селі, зокрема і в частині підтримки креативного кооперування, до якого віднесено, наприклад, напрям енергетичної безпеки

[50] тощо. Це дасть змогу дрібним товаровиробникам значно підвищити свою продуктивність при менших витратах ресурсів, формувати масштабні партії товарної продукції для реалізації, у тому числі на експорт [10],

забезпечити енергетичну безпеку. Таким чином, підтримуючи формування середнього класу на селі, можна тією чи іншою мірою уникнути соціально-економічного розшарування сільських громад.

2. Практики участі агрохолдингових інтегрованих формувань у реалізації заходів інклюзивного розвитку сільських територій

Структура	Практики здійснення - участі у соціальних проектах
«Миронівський хлібопродукт» (МХП)	У 2020 р. реалізовано 500 проєктів, які спрямовані на: боротьбу з епідемією коронавірусу; реалізацію соціальних проєктів; підтримку навчальних закладів аграрного спрямування [17]. Організація національного конкурсу «Час діяти, Україно» з підтримки новітніх розробок окремих авторів; благодійного фонду «МХП - Громаді», проєктів «Село. Кроки до розвитку», «Посій насіння з МХП» для підтримки територіальних громад; «Громадські майстерні», з підтримки інфраструктури загального користування у регіонах присутності [17]
Компанія «Астарта»	Учасник Глобального договору ООН щодо соціальної відповідальності та сталого розвитку: відремонтовано та обладнано 20 фельдшерсько-акушерських пунктів і лікарень, встановлено 12 спортивних майданчиків та підтримано 16 спортивних змагань. Також здійснено підтримку 80 спортивних команд, 345 спортсменів. Серед працівників компанії 146 осіб (або майже 3% всіх працюючих) оздоровлено в санаторіях, а також профінансовано відпочинок та оздоровлення 84 дітей працівників [18]. Реалізація соціальних проєктів на селі: «ІТ-освіта в сільській місцевості», «Гуманна педагогіка», «Моє майбутнє в агро», «Підйом», «РІД» [18]
Нібулон	Реалізація освітніх, екологічних та інфраструктурних проєктів, підтримки місцевих громад за напрямками: впровадження екологічних та соціальних інновацій; розроблення й практична імплементація програм з енергоефективності та енергозбереження. «Нібулон» стабільно входить до когорти кращих українських компаній з реалізації заходів соціальної відповідальності [16], зокрема здійснюючи соціальні ініціативи на селі
Кернел	Інклюзивна діяльність у напрямках: освіта, охорона здоров'я; інфраструктура та благоустрій; культура та громадські ініціативи; спорт; соціальне підприємництво [15]. Фінансування проєктів із благоустрою, зокрема реалізація соціальних програм: «Білі ночі українських сіл», «Безпечні дороги», «Якісне водопостачання у кожне село». На ремонт будинків і центрів культури, бібліотек, впровадження програм «Таланти твої, Україно», «Повертаємо культуру в села»; здійснення ремонту або будівництва спортивних майданчиків і стадіонів, закупівлю спортивного інвентаря, проведення спортивних змагань [15]
Епіцентр Агро	У 2020 р. соціальна діяльність компанії охоплювала 277 сіл) на розбудову соціальної інфраструктури села спрямовано 80 млн грн) [19]
Укрпромінвест-Агро	Компанія опікується розвитком 134 сіл, забезпечила соціальне медичне страхування для 35 тис. своїх співробітників та орендодавців, на соціальні програми у 2020 р. витрачено 33,3 млн грн [21]

Джерело: Сформовано на основі інформаційних джерел: [15-19, 21].

Відзначимо, що значна частина сіл в Україні належить до депресивних і деградуючих. Для покращення ситуації агропродовольчі холдинги взяли на себе соціальну відповідальність, ведуть еколого- та соціально орієнтований бізнес і намагаються брати участь у житті місцевих громад, на сільських територіях яких розміщені їхні потужності (див. табл. 2). Така діяльність спрямована на боротьбу з бідністю та забезпечення умов для використання матеріальних благ, тому її можна вважати інклюзивною. Напрями, у яких вона здійснюється, це розвиток інфраструктури, освіти, медицини, спорту, екології, енергозбереження, гендерної рівності, розбудова місцевих громад і підтримка громадських ініціатив. Враховуючи значний потенціал таких агроутворень, доцільно вдосконалювати інституційний механізм стимулювання цих процесів, адже розбудова соціально спрямованої діяльності - справа добровільна. Серед найбільш актуальних секторів участі агрохолдингових інтегрованих формувань у впровадженні заходів інклюзивного розвитку сільських територій в Україні виділяємо такі: підтримка альтерна-

тивної зайнятості; кооперативного руху; культури, освіти і спорту для молоді; кредитування дрібних виробників; реалізація екологічних та природоохоронних проєктів; розвиток соціального підприємництва; реалізація проєктів «зеленого» зростання тощо

Висновки. Підсумовуючи здійснені аналітичні й концептуальні оцінки статусів сучасного стану і виділення перспективи вирішення проблеми інклюзивності в майбутньому, відзначимо, що практика участі агрохолдингових інтегрованих формувань у процесах, які забезпечують реалізацію засад інклюзивного розвитку сільських територій - безумовна необхідність для України. Така категоричність висновку пов'язана із тим, що подекуди на території сільських громад інші підприємства, окрім агрохолдингів або їхніх структурних підрозділів, відсутні. Із впровадженням моделі інклюзивних соціально-господарських відносин, які при цьому мають бути інституційно-стимульованими, реалізовуватимуться принципи, засади збереження села як середовища життя і господарювання, що для нашої держави вкрай важливо.

Список бібліографічних посилань

1. Бобух І. М., Щегель С. М. Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет. *Вісник НАН України*. 2018. № 7. С. 55-70.
2. Бородіна О. М., Прокопа І. В. Інклюзивний сільський розвиток: науковий дискурс. *Економіка і прогнозування*. 2019. № 1. С. 70-85.
3. Гуторов А. О. Генеза формування парадигми інклюзивного розвитку національної економіки. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2018. № 4. С. 47-52.
4. Гуторов А. О. Інклюзивний розвиток економіки і аграрної сфери (теорія, методика, аналіз). Харків : Вид-во «Точка», 2019. 146 с.
5. Гуторов А. О. Розвиток інтеграційних відносин в аграрному секторі економіки. Київ : ТОВ «СІК ГРУП УКРАЇНА», 2016. 484 с.
6. Ємельяненко Л. М., Петюх В. М., Дзензелюк К. В. Інтегральна оцінка інклюзивного розвитку в Україні на національному та місцевому рівнях. *Економіка та держава*. 2019. № 6. С. 4-10.
7. Зінчук Т. О. На початку пошуку стратегії інклюзивного зростання сільської економіки: світовий та європейський підхід. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. 2016. № 4. С. 132-137.
8. Ізнатенко М. М. Управління органічним виробництвом аграрних підприємств на засадах здійснення соціальної відповідальності. *Економіка і фінанси*. 2015. № 12. С. 4-11.
9. Інклюзивний розвиток сільської економіки в умовах глобалізаційних викликів [Т. О. Зінчук, Т. В. Усюк, В. Є. Данкевич та ін.] ; за ред. д.е.н., проф. Т. О. Зінчук, к.е.н. Н. М. Куцмус. Київ : «Центр учбової літератури», 2017. 352 с.
10. Кожина А. В. Фактори інклюзивного місцевого розвитку: підходи до класифікації. *Вісник НАДУ. Серія: Державне управління*. 2018. № 4. С. 21-30.
11. Кропивко М. М. Основні напрями підвищення продуктивності селянських господарств. *Економіка АПК*. 2016. № 12. С. 51-58.

References

1. Bobukh, I.M. & Shchegel, S.M. (2018). Stratehichni oriientyry ekonomichnoho zrostantia Ukrainy: inkluzyvniyst yak kliuchovyi priorytet [Strategic guidelines for Ukraine's economic growth: inclusiveness as a key priority]. *Visnyk NAN Ukrainy*, 7, pp. 55-70 [In Ukrainian].
2. Borodina, O.M. & Prokopa, I.V. (2019). Inkluzyvnyi silskyi rozvytok : naukovyi dyskurs [Inclusive rural development: scientific discourse]. *Ekonomika i prohnozuvannia*, 1, pp. 70-85 [In Ukrainian].
3. Hutorov, A.O. (2018). Henezia formuvannia paradyhmy inkluzyvnoho rozvytku natsionalnoi ekonomiky [The genesis of the formation of the paradigm of inclusive development of the national economy]. *Aktualni problemy innovatsiinoi ekonomiky*, 4, pp. 47-52 [In Ukrainian].
4. Hutorov, A.O. (2019). Inkluzyvnyi rozvytok ekonomiky i ahrarnoi sfery (teoriia, metodyka, analiz) [Inclusive development of economy and agrarian sphere (theory, methods, analysis)]. Kharkiv : Vyd-vo «Tochka» [In Ukrainian].
5. Hutorov, A.O. (2016). Rozvytok intehratsiinykh vidnosyn v ahrarnomu sektori ekonomiky [Development of integration relations in the agricultural sector of the economy]. Kyiv : TOV «SIK HRUP UKRAINA» [In Ukrainian].
6. Yemelianenko, L.M., Petiukh, V.M. & Dzenzeliuk, K.V. (2019). Intehralna otsinka inkluzyvnoho rozvytku v Ukraini na natsionalnomu ta mistsevomu rivniakh [Integral assessment of inclusive development in Ukraine at the national and local levels]. *Ekonomika ta derzhava*, 6, pp. 4-10 [In Ukrainian].
7. Zinchuk, T.O. (2016). Na pochatku poshuku stratehii inkluzyvnoho zrostantia silskoi ekonomiky : svitovyi ta yevropeiskyi pidkhid [At the beginning of the search for a strategy for inclusive growth of the rural economy: a global and European approach]. *Visnyk Sums'koho natsionalnoho ahrarnoho universytetu*, 4, pp. 132-137 [In Ukrainian].
8. Ihnatenko, M.M. (2015). Upravlinnia orhanichnym vyrobnytstvom ahrarnykh pidpriemstv na zasadakh zdiisnennia sotsialnoi vidpovidalnosti [Management of organic production of agricultural enterprises on the basis of social responsibility]. *Ekonomika i finansy*, 12, pp. 4-11 [In Ukrainian].

12. Лупенко Ю. О., Кропивко М. Ф. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. *Економіка АПК*. 2013. № 7. С. 5-21.
13. Лупенко Ю. О., Ходаківська О. В. Моделі обігу земель сільськогосподарського призначення: результати анкетних досліджень. *Економіка АПК*. 2018. № 9. С. 5-15.
14. Манцуров І. Г. Інклюзивний розвиток як основа протидії глобальним викликам сьогодення. *Економіка України*. 2018. № 10(683). С. 71-87.
15. Матеріали Всеукраїнського благодійного фонду «Разом з Кернел». URL : <https://razom.kernel.ua/>.
16. Матеріали пресслужби ТОВ СП «НІБУЛОН». URL : <https://www.nibulon.com/news/novini-kompanii.html>.
17. Матеріали річних звітів про соціальну відповідальність агрохолдингу «Миронівський хлібопродукт» (МХП): URL : <https://mhp.com.ua/uk/pro-kompaniiu/stalyy-rozvytok>.
18. Матеріали річних звітів про соціальну відповідальність агрохолдингу «Астарта». URL : <https://astartaholding.com/>.
19. Матеріали сайту Епіцентр Агро. URL : <https://razom.kernel.ua/https://epicentr-agro.com/shareholder/pajovyk-1/>.
20. Матеріали сайту Принципи відповідального інвестування. URL : <https://www.unpri.org/pri/about-the-pri>.
21. Матеріали щодо соціальної відповідальності компанії УКРПРОМІНВЕСТ-АГРО. URL : <http://www.upi-agro.com.ua/ua/Responsibility#>.
22. Мірзоева Т. В. Стратегічні напрями розвитку лікарського рослинництва : монографія. Київ : Компринт, 2020. 410 с.
23. Могильний О. М., Ходаківська О. В. Агрохолдинги України: аграрна політика та виклики майбутньому. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 33-41.
24. Новий словник іншомовних слів : близько 40000 сл. і словосполучень / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк ; за ред. Л. І. Шевченко. Київ : АРІЙ. 2008. 672 с.
25. Павлов О. І., Дідух С. М., Кушнір О. І. Світоглядні засади інклюзивного розвитку агропродовольчих холдингів. *Інфраструктура ринку*. 2020. Вип. 50. С. 161-169. URL : http://www.market-infr.od.ua/journals/2020/50_2020_ukr/28.pdf.
26. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. URL : <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html>.
27. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України № 722/2019 від 30.09.2019 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.
28. Прогнімак О. Д. Інклюзивний розвиток України: перешкоди vs перспективи *Економічний вісник Донбасу*. 2018. № 1(15). С. 187-197. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/154014888.pdf>.
29. Річний звіт Національного банку України за 2020 рік: 10 фактів про те, як змінилися економіка та фінансова система упродовж першого року пандемії. URL : <https://bank.gov.ua/ua/news/all/richniy-zvit-natsionalnogo-banku-za-2020-rik-10-faktiv-pro-te-yak-zminilisya-ekonomika-ta-finanova-sistema-uprodovj-pershogo-roku-pandemiyi>.
30. Розвиток аграрних холдингових формувань та заходи з посилення соціальної спрямованості їхньої діяльності / за ред. М. Ф. Кропивко. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2013. 38 с.
31. Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект : монографія / Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 430 с.
32. Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки : монографія / за ред. М. Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с.
33. Статистичні дані Національного банку України. URL : <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external#1>.
34. Форд Генрі. Моє життя та робота / пер. з англ. Уляни Джаман. Київ : Наш Формат, 2015. 384 с.
35. Цілі сталого розвитку: Україна : Національна доповідь 2017. URL : https://menr.gov.ua/files/docs/Національна%20доповідь%20ЦР%20України_липень%202017%20Ukr.pdf.
9. Zinchuk, T.O., Usiuk, T.V., Dankevych, V.Ye., et al. (2017). Inkluzivnyi rozvytok silskoi ekonomiky v umovakh hlobalizatsiinykh vyklykiv [Inclusive development of the rural economy in the context of globalization challenges]. T. O. Zinchuk, N. M. Kutsmsus (Ed.). Kyiv : «Tsentр uchbovoi literatury» [In Ukrainian].
10. Kozhyna, A.V. (2018). Faktory inkluzivnogo mistsevoho rozvytku: pidkhody do klasyfikatsii [Factors of inclusive local development: approaches to classification]. *Visnyk NADU. Seriya: Derzhavne upravlinnia*, 4, pp. 21-30 [In Ukrainian].
11. Kropyvko, M.M. (2016). Osnovni napriamy pidvyshchennia produktyvnosti selianskykh hospodarstv [The main directions of increasing the productivity of peasant farms]. *Ekonomika APK*, 12, pp. 51-58 [In Ukrainian].
12. Lupenko, Yu.O. & Kropyvko, M.F. (2013). Ahrokholdynhy v Ukraini ta posylennia sotsialnoi spriamovanosti yikh diialnosti [Agroholdings in Ukraine and strengthening the social orientation of their activities]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 5-21 [In Ukrainian].
13. Lupenko, Yu.O. & Khodakivska, O.V. (2018). Modeli obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia: rezultaty anketykh doslidzhen [Models of agricultural land turnover: results of questionnaires]. *Ekonomika APK*, 9, pp. 5-15 [In Ukrainian].
14. Mantsurov, I.H. (2018). Inkluzivnyi rozvytok yak osnova protydii hlobalnym vyklykam sohodnennia [Inclusive development as a basis for countering today's global challenges]. *Ekonomika Ukrainy*, 10(683), pp. 71-87 [In Ukrainian].
15. Materialy Vseukrainskoho blahodiinoho fondu «Razom z Kernel» [Materials of the All-Ukrainian Charitable Foundation "Together with Kernel"]. Retrieved from: <https://razom.kernel.ua/> [In Ukrainian].
16. Materialy presssluzhby TOV SP «NIBULON» [Materials of the press service of JV LLC "NIBULON"]. Retrieved from: <https://www.nibulon.com/news/novini-kompanii.html> [In Ukrainian].
17. Materialy richnykh zvitiv pro sotsialnu vidpovidalnist ahrokholdynhu «Myronivskyi khliboprodukt» (MKHP) [Materials of annual reports on the social responsibility of the agricultural holding "Mironovsky Hliboprodukt"]. Retrieved from: <https://mhp.com.ua/uk/pro-kompaniiu/stalyy-rozvytok> [In Ukrainian].
18. Materialy richnykh zvitiv pro sotsialnu vidpovidalnist ahrokholdynhu «Astarta» [Materials of annual reports on the social responsibility of the agricultural holding "Astarta"]. Retrieved from: <https://astartaholding.com/> [In Ukrainian].
19. Materialy сайту Epitsentr Ahro [Materials of the site Epicentr Agro]. Retrieved from: <https://razom.kernel.ua/https://epicentr-agro.com/shareholder/pajovyk-1/> [In Ukrainian].
20. Materialy сайту Pryntsypy vidpovidalnoho investuvannia [Site materials Principles of Responsible Investing]. Retrieved from: <https://www.unpri.org/pri/about-the-pri> [In Ukrainian].
21. Materialy shchodo sotsialnoi vidpovidalnosti kompanii UKRPROMINVEST-AHRO [Materials on social responsibility of UKRPROMINVEST-AGRO]. Retrieved from: <http://www.upi-agro.com.ua/ua/Responsibility#> [In Ukrainian].
22. Mirzoeva, T.V. (2020). Stratehichni napriamy rozvytku likarskoho roslynnytstva : monohrafiia [Strategic directions of development of medicinal plant growing: monograph]. Kyiv : Komprynt [In Ukrainian].
23. Mohylnyi, O.M. & Khodakivska, O.V. (2017). Ahrokholdynhy Ukrainy: ahraryna polityka ta vyklyky maibutnomu [Agroholdings of Ukraine: agricultural policy and challenges for the future]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 33-41 [In Ukrainian].
24. Shevchenko, L.I., Nika, O.I., Khom'iak, O.I. & Dem'ianiuk, A.A. (2008). Novyi slovnyk inshomovnykh slov : blyzko 40000 sl. i slovopoluchen [New dictionary of foreign words: about 40,000 words and phrases]. L.I. Shevchenko (Ed.). Kyiv : ARII [In Ukrainian].
25. Pavlov, O.I., Didukh, S.M. & Kushnir, O.I. (2020). Svithliadni zasady inkluzivnogo rozvytku ahroprodovolchyykh kholdynhiv [Worldview principles of inclusive development of agri-food holdings]. *Infrastruktura rynku*, 50, pp. 161-169. Retrieved from: http://www.market-infr.od.ua/journals/2020/50_2020_ukr/28.pdf [In Ukrainian].

36. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Інституціональний аналіз розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки: методичний аспект. *Економіка АПК*. 2019. № 6. С. 73-82.

37. Beatty C., Crisp R., Gore T. An inclusive growth monitor for measuring relationship between poverty and growth. *JRF*, 2016. 44 p. URL : https://www.researchgate.net/publication/312384938_An_inclusive_growth_monitor_for_measuring_the_relationship_between_poverty_and_growth.

38. Benner C. Pastor M. Inclusive economy indicators: framework and indicator recommendations, 2016. 33 p. URL : <https://www.rockefellerfoundation.org/report/inclusive-economies-indicators-full-report/>.

39. Chaddad F., Valentinov V. Agency costs and organizational architecture of large corporate farms: evidence from Brazil. *International Food and Agribusiness Management Review*. 2017. № 20(2). P. 201-220. URL : <https://ideas.repec.org/a/ags/ifaamr/264220.html>.

40. Commission on Growth and Development, 2008, Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development. URL : <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6507/449860PUB0Box3101OFFICIAL0USEONLY1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

41. EUROPE 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth/* COM/2010/2020 final. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:52010DC2020>.

42. Gagalyuk T., Valentinov V. Agrohholdings, turbulence, and resilience: The case of Ukraine. *Journal of East European Management Studies*. 2019. № 24(3). P. 484-496. URL : https://www.researchgate.net/publication/335544517_Agroholdings_turbulence_and_resilience_The_case_of_Ukraine.

43. Gagalyuk T., Valentinov V., Schaft F. The Corporate Social Responsibility of Ukrainian Agrohholdings: the Stakeholder Approach Revisited. *Syst Pract Action*. 2018. Res 31.675-698. <https://doi.org/10.1007/s11213-018-9448-9>

44. Hutorov A., Lupenko Y., Zakharchuk O., Hutorova O., Dorokhov O. A. Inclusive Development of the Ukrainian Economy. *TEM Journal*. 2020. № 9(1). P. 296-303. URL : http://www.temjournal.com/content/91/TEMJournalFebruary2020_296_303.pdf.

45. Ianchovichina Elena, S. Lundstrom Gable. What is Inclusive Growth? / Commodity Prices and Inclusive Growth in Low-Income Countries. International Monetary Fund, 2012. URL : <https://www.imf.org/external/pubs/cat/longres>. <https://www.elibrary.imf.org/view/books/071/12631-9781616353797-en/12631-9781616353797-en-book.xml>.

46. Inclusive Growth: Measurement and Determinants. Washington DC: IMF, 2013. URL : <https://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.aspx?sk=40613.0>.

47. MF Working Paper Asia and Pacific Department Determinants of Inclusive Growth in ASEAN / Victoriia Alekhina. Giovanni Ganelli. July 2020. URL : <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2020/07/03/Determinants-of-Inclusive-Growth-in-ASEAN-49547>.

48. Rauniyar G., KanburR. Inclusive Growth and Inclusive Development: A Review and Synthesis of Asian Development Bank Literatur, Manila, 2009. URL : <https://www.adb.org/documents/inclusive-growth-and-inclusive-development-review-and-synthesis-asian-development-bank>.

49. Shahriar Sh., Siwar Ch. et al. Prospects of Rural Transformation Centre (RTC) of Malaysia from the Perspective of Inclusive Rural Development Current World Environment. 2014. Vol. 9(3). P. 639-645. URL : https://www.researchgate.net/publication/284320807_Prospects_of_Rural_Transformation_Centre_RTC_of_Malaysia_from_the_Perspective_of_Inclusive_Rural_Development.

50. Shpykuliak O., Bilokinna I. "Green" cooperatives in the formation of an institutional mechanism of development of alternative power engineering in the agrarian sector of the economy. *Baltic Journal of Economic Studies*, 2019. Vol. 5 № 2. P. 249-255. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-2-249-255>.

26. Peretvorennia nashoho svitu: Poriadok denni u sferi staloho rozvytku do 2030 roku [Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development]. Retrieved from: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html> [In Ukrainian].

27. Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku : Ukaz Prezidenta Ukrainy # 722/2019 vid 30.09.2019 r. [On the Goals of Sustainable Development of Ukraine for the period up to 2030: Decree of the President of Ukraine No. 722/2019 of 30.09.2019]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> [In Ukrainian].

28. Prohnikmak, O.D. (2018). Inkluzivnyi rozvytok Ukrainy: pereshkody vs perspektyvy [Inclusive development of Ukraine: obstacles vs prospects]. *Ekonomichniy visnyk Donbasu*, 1(15), pp. 187-197. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/154014888.pdf> [In Ukrainian].

29. Richniy zvit Natsionalnogo banku Ukrainy za 2020 rik: 10 faktiv pro te, yak zminylysia ekonomika ta finansova sistema uprodovzh pershoho roku pandemii [Annual Report of the National Bank of Ukraine for 2020: 10 facts about how the economy and financial system changed during the first year of the pandemic]. Retrieved from: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/richniy-zvit-natsionalnogo-banku-za-2020-rik-10-faktiv-pro-te-yak-zminilisya-ekonomika-ta-finansova-sistema-uprodovzh-pershogo-roku-pandemiyi> [In Ukrainian].

30. Kropyvko, M.F. (2013). Rozvytok ahrarnykh kholdynhovkykh formuvan ta zakhody z posylennia sotsialnoi spriamovanosti yikhnoi diialnosti [Development of agrarian holding formations and measures to strengthen the social orientation of their activities]. M.F. Kropyvko (Ed.). Kyiv : NNTS «IAE» [In Ukrainian].

31. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Yo., Zaiats, V.M., et al. (2016). Rozvytok pidpriemnytstva i kooperatsii: instyutsionalnyi aspekt : monohrafiia [Development of entrepreneurship and cooperation: institutional aspect: monograph]. Kyiv : NNTS «IAE» [In Ukrainian].

32. Malik, M.Yo. (2019). Rozvytok silskohospodarskoi kooperatsii ta intehratsiini protsesy v ahrarnomu sektori ekonomiky : monohrafiia [Development of agricultural cooperation and integration processes in the agricultural sector of the economy: monograph]. M.Yo Malik (Ed.). Kyiv : NNTS «IAE» [In Ukrainian].

33. Statystichni dani Natsionalnogo banku Ukrainy [Statistical data of the National Bank of Ukraine]. Retrieved from: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external#1> [In Ukrainian].

34. Ford, Henri (2015). Moie zhyttia ta robota [My life and work]. (Uliana Dzhaman, Trans.). Kyiv : Nash Format [In Ukrainian].

35. Tsili staloho rozvytku: Ukraina : Natsionalna dopovid 2017 [Sustainable Development Goals: Ukraine: National Report 2017]. Retrieved from: https://menr.gov.ua/files/docs/Natsionalna%20dopovid%20TsSR%20Ukrainy_lypen%202017%20ukr.pdf [In Ukrainian].

36. Shpykuliak, O.H. & Malik, M.Yo. (2019). Instyutsionalnyi analiz rozvytku pidpriemnytstva v ahrarnomu sektori ekonomiky: metodychnyi aspekt [Institutional analysis of business development in the agricultural sector of the economy: methodological aspect]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 73-82 [In Ukrainian].

37. Beatty, C., Crisp, R. & Gore, T. (2016). An inclusive growth monitor for measuring relationship between poverty and growth. *JRF*. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/312384938_An_inclusive_growth_monitor_for_measuring_the_relationship_between_poverty_and_growth [In English].

38. Benner, C. & Pastor, M. (2016). Inclusive economy indicators: framework and indicator recommendations. Retrieved from: <https://www.rockefellerfoundation.org/report/inclusive-economies-indicators-full-report/> [In English].

39. Chaddad, F. & Valentinov, V. (2017). Agency costs and organizational architecture of large corporate farms: evidence from Brazil. *International Food and Agribusiness Management Review*, 20(2), pp. 201-220. Retrieved from: <https://ideas.repec.org/a/ags/ifaamr/264220.html> [In English].
40. Commission on Growth and Development, 2008, Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development. Retrieved from: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6507/449860PUB0Box3101OFFICIAL0USE0ONLY1.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [In English].
41. EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth/* COM/2010/2020 final. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:52010DC2020> [In English].
42. Gagalyuk, T. & Valentinov, V. (2019). Agroholdings, turbulence, and resilience: the case of Ukraine. *Journal of East European Management Studies*, 24(3), pp. 484-496. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/335544517_Agroholdings_turbulence_and_resilience_The_case_of_Ukraine [In English].
43. Gagalyuk, T., Valentinov, V. & Schaft, F. (2018). The Corporate Social Responsibility of Ukrainian Agroholdings: the Stakeholder Approach Revisited. *Syst Pract Action. Res* 31.675-698. <https://doi.org/10.1007/s11213-018-9448-9> [In English].
44. Hutorov, A., Lupenko, Yu., Zakharchuk, O., Hutorova, O., Dorokhov, O.A. (2020). Inclusive Development of the Ukrainian Economy. *TEM Journal*, 9(1), pp. 296-303. Retrieved from: http://www.temjournal.com/content/91/TEMJournalFebruary2020_296_303.pdf [In English].
45. Ianchovichina, Elena & S. Lundstrom, Gable (2012). What is Inclusive Growth? Commodity Prices and Inclusive Growth in Low-Income Countries. International Monetary Fund, Retrieved from: <https://www.imf.org/external/pubs/cat/longres>. <https://www.elibrary.imf.org/view/books/071/12631-9781616353797-en/12631-9781616353797-en-book.xml> [In English].
46. Inclusive Growth: Measurement and Determinants. Washington DC: IMF, 2013. Retrieved from: <https://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.aspx?sk=40613.0> [In English].
47. Alekhina, Victoriia & Ganelli, Giovanni (2020). MF Working Paper Asia and Pacific Department Determinants of Inclusive Growth in ASEAN. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2020/07/03/Determinants-of-Inclusive-Growth-in-ASEAN-49547> [In English].
48. Rauniyar, G. & Kanbur, R. (2009). Inclusive Growth and Inclusive Development: A Review and Synthesis of Asian Development Bank Literatur, Manila. Retrieved from: <https://www.adb.org/documents/inclusive-growth-and-inclusive-development-review-and-synthesis-asian-development-bank> [In English].
49. Shahriar, Sh., Siwar Ch., et al. (2014). Prospects of Rural Transformation Centre (RTC) of Malaysia from the Perspective of Inclusive Rural Development. *Current World Environment*, 9(3), pp. 639-645. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/284320807_Prospects_of_Rural_Transformation_Centre_RTC_of_Malaysia_from_the_Perspective_of_Inclusive_Rural_Development [In English].
50. Shpykuliak, O. & Bilokinna, I. (2019). "Green" cooperatives in the formation of an institutional mechanism of development of alternative power engineering in the agrarian sector of the economy. *Baltic Journal of Economic Studies*, 5(2), pp. 249-255. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-2-249-255> [In English].

Shpykuliak O. H., Ihnatenko M. M., Shvets A. A. Conceptual assessment of the implementation of the principles of inclusive rural areas development with the participation of agroholding integrated formations

The purpose of the article is to make conceptual assessments of the implementation of the principles of inclusive rural areas development with the participation of agroholding integrated formations.

Research methods. In the course of the research a number of general scientific and special methods were used, in particular: system-structural analysis and synthesis as the main methodological tool (in the analysis of directions of social responsibility and inclusive development of agroholding integrated formations); monographic (in determining the essence and methodological assessment of the role of agroholding integrated formations as integrated structures in the inclusive development of Ukraine's economy); extrapolations (with substantiation of potential and possibilities of strengthening of inclusive orientation in development of agroholding integrated formations for the future).

Research results. The methodological context of inclusiveness in the effects of management in the agricultural sector of the economy in the formation of the concept of sustainability is outlined. Institutional and organizational-economic characteristics are revealed and priority roles of agroholding integrated formations in realization of principles of inclusive development of rural territories are identified. The emphasis on the direction of development of agroholding integrated formations on realization of projects of socially responsible management which will consider features of development of rural territories is defined as effective and methodically expedient.

Scientific novelty. The methodological context of inclusiveness in the effects of management in the agricultural sector of the economy in the formation of the concept of sustainability is outlined. Institutional and organizational-economic characteristics are revealed and priority roles of agroholding integrated formations in realization of principles of inclusive development of rural territories are identified. The emphasis on the direction of development of agroholding integrated formations on realization of projects of socially responsible management which will consider features of development of rural territories is defined as effective and methodically expedient.

Practical significance. Methodological substantiation of organizational and economic characteristics and conceptualization of the role of agroholding integrated formations in the implementation of the principles of inclusive rural areas development with proof of the need for stimulating involvement of this type of structures in the implementation of socially responsible management with projection to achieve sustainability through inclusiveness. Tabl.: 2. Refs.: 50.

Keywords: inclusiveness; inclusive development; rural areas; inclusive economy; agroholding integrated formations; social responsibility; social projects; strategic role; institutions.

Shpykuliak Oleksandr Hryhorovych – doctor of economic sciences, professor, corresponding member of NAAS, academic secretary, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127).

E-mail: shpykuliak@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5257-5517>

Ihnatenko Mykola Mykolaiovych – doctor of economic sciences, professor, head of the economics department, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav (30, Sukhomlynsky St., Pereiaslav, 08401)

E-mail: professorignatenko@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5713-7951>

Shvets Andrii Andriiovych – post-graduate student of the department of entrepreneurship, cooperation and agro-industrial integration, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: malik_coop@iae.org.ua

Шпикуляк А. Г., Игнатенко Н. Н., Швець А. А. Концептуальные оценки реализации основ инклюзивного развития сельских территорий при участии агрохолдинговых интегрированных формирований

Цель статьи – осуществить концептуальные оценки реализации принципов инклюзивного развития сельских территорий с участием агрохолдинговых интегрированных формирований.

Методика исследования. В процессе исследования использован ряд общенаучных и специальных методов, в частности: системно-структурный анализ и синтез как основной методологический инструмент (при анализе направлений социальной ответственности и инклюзивного развития агрохолдинговых формирований); монографический (при определении сущности и осуществлении методической оценки роли агрохолдинговых формирований как интегрированных структур в инклюзивном развитии экономики Украины); экстраполяции (при обосновании потенциала и возможностей усиления инклюзивной направленности в развитии агрохолдинговых интегрированных формирований на перспективу).

Результаты исследования. Определены методологический контекст инклюзивности в эффектах хозяйствования в аграрном секторе экономики в формации концепта устойчивости. Раскрыты институциональные и организационно-экономические характеристики, идентифицирована приоритетная роль агрохолдинговых интегрированных формирований в реализации основ инклюзивного развития сельских территорий. Результативным и методически целесообразным определен акцент на направлении развития агрохолдинговых интегрированных формирований на реализацию проектов социально ответственного хозяйствования, учитывающего особенности развития сельских территорий.

Элементы научной новизны. Определено, что агрохолдинговые интегрированные формирования, в соответствии с масштабами своей деятельности и имеющегося производственно-ресурсного и финансово-экономического потенциала, должны играть ведущую роль в инклюзивном развитии экономики Украины, особенно сельских территорий. Доказано, что с этой целью следует дифференцировать социальную, следовательно, и инклюзивную деятельность на тактические и стратегические направления. Концептуализовано предположение того, что: последние направлены на обеспечение не только одновременной отдачи, но и получения эффектов в будущем; обеспечивающий фактор – финансирование развития сельских территорий; поддержка местных общин; следует выделить инклюзивное содействие развитию кооперативов, альтернативных видов занятости; развитие инфраструктуры; энерго- и ресурсосбережения, формирование благоприятной экологической ситуации; утверждение гендерного равенства и социальной справедливости в обществе; стимулирование внедрения инноваций.

Практическая значимость. Методически обосновано организационно-экономические характеристики и концептуализовано определение роли агрохолдинговых интегрированных формирований в реализации основ инклюзивного развития сельских территорий с доказательством необходимости стимулирующего привлечения такого типа структур к осуществлению социально ответственного хозяйствования с проекцией на достижение критериев устойчивости через инклюзивность. Табл.: 2. Библиогр.: 50.

Ключевые слова: инклюзивность; инклюзивное развитие; сельские территории; инклюзивная экономика; агрохолдинговые интегрированные формирования; социальная ответственность; социальные проекты; стратегическая роль; институции.

Шпикуляк Александр Григорьевич – доктор экономических наук, профессор, член-корреспондент НААН, учёный секретарь, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Обороны, 10)

E-mail: shpykuliak@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5257-5517>

Игнатенко Николай Николаевич, доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой экономики, Университет Григория Сковороды в Переяславе (08401, г. Переяслав, ул. Сухомлинского, 30)

E-mail: professorignatenko@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5713-7951>

Швец Андрей Андреевич – аспирант отдела предпринимательства, кооперации и агропромышленной интеграции, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: malik_coop@iae.org.ua

Стаття надійшла до редакції 08.02.2021 р.

Фахове рецензування: 12.02.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Шпикуняк О. Г., Игнатенко М. М., Швец А. А. Концептуальні оцінки реалізації засад інклюзивного розвитку сільських територій за участі агрохолдингових інтегрованих формувань. *Економіка АПК*. 2021. № 3. С. 97 – 111. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202103096>

Shpykuliak, O.H., Ihnatenko, M.M. & Shvets, A.A. (2021). Kontseptualni otsinky realizatsii zasad inkliuzyvnoho rozvytku silskykh terytorii za uchasti ahrokholdynhovyykh intehrovanykh formuvan [Conceptual assessment of the implementation of the principles of inclusive rural areas development with the participation of agroholding integrated formations]. *Ekonomika APK*, 3, pp. 97 – 111 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202103096>

*

УДК 316.343.37:314.18

JEL Classification: R20; J43

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202103111>

Г. І. САБЛУК

Виклики та можливі шляхи розв'язання проблем трудової міграції сільського населення

Мета статті – проаналізувати стан та визначити шляхи, які вказують на розв'язок проблеми трудової міграції сільського населення.

Методика дослідження. За теоретичний базис дослідження слугувала оцінка стану та тенденцій трудової міграції як основного і вагомого фактора життя сільських людей. Застосовано економічно-статистичні методи, які виступають складовими щодо спрямування ряду соціальних проблем в організації трудової міграції. За допомогою логічного та порівняльного методів окреслено шляхи розв'язання міграційної проблеми на сучасному рівні життя сільського населення.

Результати дослідження. З'ясовано, що міграція як феномен соціального розвитку є своєрідним виразником потреб та досвіду українського народу, що простежується у сфері праці та зайнятості сільського населення. Обґрунтовано потреби пошуку нових напрямів розвитку суспільства з одночасним забезпеченням умов підвищення життєвого рівня сільських людей. Вказано основні чинники впливу на стан трудової міграції, які на сьогодні вкрай необхідні для нормального життя, а тим більше для започаткування власного бізнесу. Визначено основні критерії вирішення питання стабілізації міграційних витоків, одночасно долаючи проблеми в економіці сільського розвитку.

Елементи наукової новизни. Запропоновано в частині визначення шляхів розв'язання проблеми трудової міграції, як ключовий елемент, підвищення значимості освіти, науки та набуття інноваційних навиків для забезпечення на сучасному ринку праці усталеного економічного зростання сільського населення.

Практична значущість. Доведено основні параметри створення умов працевлаштування сільських людей, зокрема молоді, на основі відповідних програм у протидії трудовій міграції. Оптимізовано підходи до визначення самооцінки життєвого рівня сільської людини та її бачення на перспективу. Бібліогр.: 22.

Ключові слова: трудова міграція; власний бізнес; мігранти; безвізовий режим; міграційні витоки; працевлаштування; освіта; сільське населення.

Саблук Ганна Іванівна – старша наукова співробітниця відділу соціально-економічного розвитку сільських територій, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)
E-mail: esark@iae.kiev.ua

© Г. І. Саблук, 2021